

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 84 (16542)

2002 чылдың
ИЮЛЬ 25,
четверг

Ат салган шагы 20.00

Садар өргээ 3 рубль.

● 60 харлаан бүдүрүлгедө

ШАҢНАЛЫНГА ТӨЛӨПТИГЛЕР

"Кызылдың дааранылга фабрикасы" күрүненин каттышкан бүдүрүлгөзи июль 19-та 60 харлаанын демдегеп эрттирген. Фабриканын хуралдаар залына байырлыг байдалга Тыва Республиканын Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын Чарлы-биле шаңналдарны ТР-ниң Улетпур яамызынын сайышының хүлээлгезин күүседип турар В.О.Ооржак тывыскаан.

Дааранылга фабриказынга үр чылдарда үр-түңнелдиг ажилдап, төлөптүг үлүүн киригени

дээш Розалия Монгушка, Людмила Салчакка "Тыва Республиканын алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскаан. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын Хүндүлөл бижии-биле Татьяна Алексеева, Анна Аниенко шаңналган.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: даараныкчылар Тыва Республиканын алдарлыг ажилдакчылары: Розалия Монгуш, Людмила Салчак.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН тырттырган чуруу.

ЧЕДИП КЭЭРИН ААЗААН

Бүгү-делегейниң буддистериниң баштыңы Чырыткылыг XIV Далай-лама башкының соонда шажынның кол хүндүткелдиг эрге-дужаалын Панчен-лама, а ооң соонда Богда-кегээн ээлеп турарлар.

Чырыткылыг XIV Далай-ламаның бистин республикавыска кээриниң оранчок мурнунда, тодаргайлаарга, 1921 чылда VIII Богда-кегээн башкы Тывага кээп, Чадаананың Устүү-Хүрээзин ыдыктап, дагаанын төөгү херечилеп турар. А IX Богда-кегээн башкы Тывага 1997 чылда кээп чораан. Ынчап келирге, Панчен-ламадан аңгыда, буддизмниң бирги кижилери бистин черчуртувуска кээп, арат чон-биле, сарыг шажынның талалакчылары-биле ужуражып, чолукшуп каапкан болуп турары ол.

Бистин чүдүлгелиг хамаатыларымыс бо чылын база Богда-кегээнни республикаже чалаар

сорулга-биле ТР-ниң Чазаанче дилегни киригени. Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазы Тываның Камбы-ламазының Москвада төлээзи Хеймер-оол Кууларны таварыштыр Богда-кегээн Чытсум Дагба Римпochenиң адынче чалалганы чоруткан. Хүндүлүг башкы Индияже, Европа чурттарыне баар апарганы-биле Тывага кээп шыдавасын, ынчалза-даа хостуг үе тыптып келирге-ле, тыва чон-биле ужуражып күзелдин, ол дугайын Тываның Камбы-лама эргелелинге баш бурунгаар дыңнадыптарынын харыы чагаанында айткан.

Мерген ОНДАР.

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының ТР-де эргелели 2002 чылдың бирги чартык чылының түңнелдерин үндүрген.

Июль 1 медээзи-биле алырга, федералдыг бюджетче 103 млн. 457 муң рубль кирген, а онаалдалыг даалга 104,7 хууга күүсеттинген.

Тус чер бюджеттеринче 175 млн. 564 муң рубль чыгдынган болгаш план 93,8 хууга күүсеттинген. Ынчангаш республиканың нити девискээр бюджетди 104,6 хууга күүсеттинген. Бирги чартык чылда онаат-

тынган турган 343 млн. 145 муң рубль түңнүг план 104,6 хууга күүсеттинген болгаш бүгү деңнелдин бюджеттеринче, ниитизи-биле 359 млн. 2 муң рубль кирген.

Чыгдынган чаңгыс аай социал үндүрүгүн хемчээли 524 млн. 152 муң рубль болган, план 136,2 хууга күүсеттинген.

Борис МОНГУШ.

СОРУГДААНЫҢАР БҮДЕР БОЛЗУН

Дүүн, июль 24-те, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак 60 харлаан. Ук болуушкун-биле холбаштыр Шериг-оол Дизижикивичиниң адресинге дыка хей байыр чедирген телеграммалар келген.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

60 харлааныңар-биле Силерге чүрээмниң ханызындан байыр чедирдим. Силерге болгаш Силерниң чоок кижилеринерге быжыг кадыкшылды, чедишкенинерни болгаш эң-не экини күзедим.

Хей чылдарның дургузунда Тыва Республиканың удуртукчунуң харысалгалыг албан-дужаалынга ажилдап келгеш, бодуңарны социал-экономиктиг чаартылгалар курузунуң болгаш Россияның күрүне тургузуунуң үндезиннерин быжыглаарыңа идегелдиг болгаш уштуг-баштыг талалакчызы кылдыр көргүскен силер. Амыдыралчы база практиктиг арга-дуржулгаңарга, ажил-херекке мергежээниңерге болгаш негелделиг хамаарылганарга даянып алгаш, Силер моон-даа сонгаар бүгү күжүңерни болгаш энергияңарны төрөөн черинерниң бүгү талалыг хөгжүлдезинче, оон чурттакчыларының амыдыралын экижидеринче углаарыңарга бүзүрээр мен.

Россия Федерациязының Президентизи В.В.ПУТИН.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Төрүттүңгениңерден бээр 60 чыл болган юбилейиңер-биле мээң байыр чедиришкенинерини хүлээп ап көрүңер.

Силерниң күш-ажылчы намдарыңарның эң чугула чадалары тыва чер-биле сырый холбаалыг. Ылап-ла маңаа күш-ажылчы болгаш амыдыралчы байлак арга-дуржулга шингээдип алдыңган, ылап-ла маңаа тура-соруккур, тодаргай сорулгаларлыг ажил-агыйжы болгаш политиктиг ажилдакчының

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Силерни төөгүлүг юбилейиңер-биле – төрүттүңген хүнүңерден бээр 60 хар харлааныңар-биле чүректиң ханызындан изиг байыр чедирдим. Силерниң регионнуң айтырыгыңарыңа сагыш човангыр хамаарылганар, кижилерниң негелделеринге кичээңгейиңер болгаш байлак практиктиг арга-дуржулгаңар Силерни база катап күүсекчи эрге-чагырганың удуртукчунуң албан-дужаа-

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Силерниң 60 харлааныңар-биле холбаштыр изиг байырымны хүлээп ап көрүңер. Силерниң билиңер, амыдыралчы арга-дуржулгаңар болгаш бурунгаар чүткүлүңер – бистин улуг күрүневис – Россияның чаагай чоруунче болгаш чечектелишкенинче угланган күш-ажылга чаа-чаа чедишкениңерниң быжыг үндезини болур.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактын адынга байыр чедирген телеграммаларны РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле сайышы Г.Букаев, РФ-тиң Чиңгине прокурорунун оралакчызы В.Симученков, РФ-тиң Иштики херектер сайыды Б.Грызлов, Күрүне Думазының хоойлужудулга талазы-биле комитетиниң даргазы В.Крашенинников, РФ-тиң Саналга палатазының аудитору Г.Рябухин, "Россияның чаңгыс аай энергетика системалары" АН-ниң баштаар чериниң даргазы А.Чубайс, Россияның Курдагтеххайгааралының начальниги В.Кульчев, Алтай Республиканың Баштыңы, Алтай Республиканың Чазааның Даргазы, Россияның Аграр партиязының

Дүүн, июль 24-те, республиканың күүсекчи эрге-чагырганының бирги удуртукчуну – ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак 60 харлаан. "Шын" солунуң коллективи, редколлегиязы бодуңуң болгаш хей санныг номкучуларының өмүнээзинден Шериг-оол

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Россия Федерациязының Чазааның болгаш бодумнуң өмүнээмден Силерге юбилейиңер-биле – төрүттүңгениңерден бээр 60 чыл болганыңар-биле чүректиң ханызындан изиг байыры чедирдим.

Силерниң допчу намдарыңар төрөөн Тываңар-биле адырылбас харылзаалыг, ооң чурттакчыларының ортузунда ханы хүндүткелдиг болгаш быжыг бүзүрелдиг силер.

Силерге, хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич, быжыг кадыкшылды, Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңа ажилыңарга моон-даа сонгаар чедишкенинерни сеткилимден күзедим.

Силерге база Силерниң төрөөннериңерге чаагай чорукту болгаш амы-хууда аас-кежикти күзедим.

Россия Федерациязының Чазак Даргазы М.М.КАСЬЯНОВ.

мөзү-шынары хевирлеттинген. Силерни улус салым-чаяанныг удуртукчу база эки организацкы кылдыр билир.

Быжыг кадыкшылды, буянын эгелээшкениңерге чедишкенинерни сеткилим ханызындан күзедим.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Даргазы Г.Н.СЕЛЕЗНЕВ.

лыңче сонгуп алган Тыва Республиканың чонунуң хүндүткелин чаалап алган. Россияның болгаш Тыва Республиканың чаагай чоруунче угланган ажилыңарга улуг-улуг чедишкенинерни, быжыг кадыкшылды болгаш Силерге база Силерниң чоок кижилеринерге экини күзедим.

Ханы хүндүткел-биле,
Россия Федерациязының Президент Администратиязының удуртукчуну АВОЛОШИН.

Силерге быжыг кадыкшылды, деңгел-күштү, чазык аажы-чанны болгаш чаа-чаа чедишкенинерни күзедим. Силерге база Силерниң чоок кижилеринерге чүгле экини күзеп тур мен.

Хүндүткел-биле,
Россия Федерациязының Айып чок чорук чөвүлелиниң секретары В.РУШАЙЛО.

даргазы М. Лапшин, Кемерово областың губернатору А.Тулеев, Татарстан Республиканың Президентизи М.Шаймиев, Башкортостан Республиканың Президентизи М.Рахимов, Моолдун Убса-Нур аймактың баштыңы Л.Тогоо, Убса-Нур аймактың хамааты төлээлекчилер Хуралының президиумунуң даргазы Е.Басан, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация чөвүлелиниң сонгу чүк болгаш биче-буурай чоннарның херектериниң талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы Ч.Удумбара олар чоргускаан. Байыр чедирген телеграммаларның кээри уламчылывышаан.

Дизижикивичиге изиг байыры чедирип, бедик албан-дужаалга чаа-чаа чедишкенинерни, соругдаан сорулгалары бүдүңүр, чол-орук ак, хей-ады, сүлде-соруу бедик, кадыкшылы быжыг, чоруу чогуңгур болурун күзеп тур.

Тыва Республиканың Чазаанда

АНЫЯК САЛГАЛЧЕ САГЫШ САЛЫШКЫН

«2002 чылда Тыва Республиканың назы четпестериниң кадыкшылын, дыштанылганын болгаш ажылга тургузарын организастаар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың апрель 22-де хүлээп алган доктаалының күүселдезин июль 23-те болуп эрткен Чазак хуралына чугаалажып көргөн.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызының сайыдының оралакчысы О.К. Дамдын бо талазы-биле дындадыгны кылган. Чазактын аныяк салгалче сагыш салган бо доктаалын күүседир дээш республиканың яамылары, ведомстволары тодаргай ажылдарны чорутканын хуралга демдеглээн. Ук документте айыткан чээрби үш хемчегиниң колдуун боттандырган, үжүн удавас күүседир. Июль 20-де медээ езугаар алырга, республикада 245 кадыкшылга, спорт болгаш күш-ажыл лагерлеринге 15300 ажыг уруглар дыштанган. Чайгы сезон доостурунга чедир аңаа ниитизи-биле 26 муң уругну дыштандыраары планда көрдүнгөн. Назы четпестерниң дыштанылганын организастаарына ниитизи-биле 21 млн. рубльди үндүрүп берген.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызы бо чылын бир дугаар чайлагларда күш-ажыл лагерлерин ажыткан. Ооң кол сорулгазы болза, назы

четпестерни мал ажаарына, кадарарына, сизген кезеринге, тодаргайлаарга, тыва кижиниң амыдырал-чурталгазына чаңчытырып өөредир болур. Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл кожуннарның чайлагларында күш-ажыл лагерлери чедишкенин ажылдап турар. Назы четпестерниң дыштанылганын чөптүг организастаар, ажылга тургузар талазы-биле өске-даа хемчеглерни республиканың яамылары, ведомстволары ап келген.

Чайгы сезон доостурунга чедир ам-даа хей уруглар лагерлерге дыштаныр. Ону организастаарына эвээш эвес акшакөпөк ам-даа херек, ол херектин тып алырының аргалары, курлавыры бар. Лагерлерге херектер ашканы тывар хемчеглерни алырын хамаарышкан яамыларга, ведомстволарга дааскан, ону хуралдың хүлээп алган доктаалында айыткан.

ЧАА ЯАМЫНЫҢ ДҮРҮМУ

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның структуразының дугайында» ТР-ниң Чазак Даргазының 2002 чылдың май 16-да Чарлыгына үндезилээш, Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызын тургускан. Ук яамының Дүрүмүн бадылаар дугайында айтырыгны Чазак хуралга чугаалашкан.

Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының – Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар А.А. Мельников кылган. Чаа тургустунган яамының ужурдузаны ол тайылбырлаан. Республиканың яамыларына, ведомстволарына, тус чер бот-башкарылга органның, ак-

ционер ниитилелдерге, күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринге, организацияларына, сайгарлыкчыларга дузалаар, оларның ажыл-чорудулганын таарыштыраар яамы болур. Ол ышкаш даштыкы чурттар, Россия Федерациязының девискээрлери-биле садыг-экономиктиг, саң-хөө, эртем-техниктиг болгаш өске-даа харылзааларны калбартыр, ада-чурттуң болгаш даштыкы инвестицияны хаара тудар экономиктиг өзүлдени чедип алырына инновация төлөвилелдерин непередир сорулгалыг. Ынчангаш республиканың бурунгаар хөгжүлдэинге ооң салдары улуг. Яамының сайыды ийи оралакчылыг, бир чөвүлекчилиг болур, ниитизи-биле 12 кижиге ажылдаар. Яамының Дүрүмүнүн төлөвилелин Чазак кежигүннери сайгарып көргөш, хүлээп алган.

200 ЧЫЛЫН БАЙЫРЛААР

Россияның Иштики херектер яамызының тургустунганындан бээр 200 чылын Тыва Республикага байырлап эрттирер дугайында доктаалды ТР-ниң Чазаа хүлээп алган. Ук юбилейни бо чылдың сентябрь айның эгезинде демдеглээр. Байырлаалды белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитетти тургускан, ону ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар И.Н. Товариштай удуртур. Ол ышкаш

байырлаалга белеткелдиң, ону эрттирериниң кол хемчеглериниң планын бадылаан.

Кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары хей-ниитини кириштирип тургаш, чер-черлерге Россияның Иштики херектер яамызының тургустунганының 200 чылынга тураскааткан байырлыг хемчеглерни эрттирерин Чазак доктаалында айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Политиктиг амыдыралдан медээлер

АДАА АМ-НА ЧИГГЭЭР БООР..

Парламент сонгулдаларының соонда республикада төлөлекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырганын тургузушкуну кидин-түлүк чоруп турарын билер бис. Үстүкү палатаның удуртулгазы болгаш комитеттери хевирлеттинип тургустунган, а ам адаккы палатаның адаа арай аартап турар. Депутаттар эрткен неделяда дөрт хүн иштинде хуралдааш, Хоойлужудулга палатаның даргазын сонгуп чадай берген. Доктаамал үндезинге ажылдаар 32 депутаттың 22-зи сонгуттурган, ол дээрге үзе-ле хуралдаалар кворумнуң саны. Оларның бирээзи чирлирге-ле, кворум чок калып, сессия чорудар арга чок каар.

Эрткен четвергге адаккы палатаның депутаттары каш катап сонгулда чорутканының соонда, депшиттирген кижиге бүрүзү-ле чогуур ужурулуг 17 бадылаашкыны ап чадай бээрге, сессияның ажылына чапсарны чарлаан. Дүүн олар ажылын уламчылаан. Ынчалза-даа бо одуругларны бижип турар үеге чедир депутат В.А. Ушкаловтун судче келдирти бергени-биле (Экер-оол Манчынның билдиреши-биле) чергелештир кворум чок болуп, сессия болбай турган. Сессияның ажылының уланчызы база үзүктелешкенден эгелээн, мындыг. Солун даарта үнүп келген турда, депутаттар даргазын ам-на сонгуп аптар ирги бе?

Каш хүн иштинде оларның ажылын журналист болуп кыдындан хайгаарап келгеш, чамдык бодалдарны маңаа чугаалавас арга чок. Адаккы палатаже эрттип келген депутаттарның хей нуруузу – 17-18 кижиге чыггыс шимчээшкениге деткирттирген улус-ла болгай. Кижиге бодаарга, олар бир демниг болгу

дег. Ынчалза-даа оларның аразында чарлышкын байдалы тургустуна бергени хомуданчыг.

Ийет, парламент даргазы болуру кончуг хүндүткелдиг болгаш ооң-биле кады кончуг харысалгалыг ажыл дээрзи артык чугаа-даа чокка билдингир. Ынчалзажок генерал болурун күзевес солдат багай солдат болуру дижири дег, кым-даа дарга болуксаарында база элдептиг чүве чок. Айтырыг чүгле кымның кайы хире арга-шинектинден хамааржыр. Депутаттарның хей кези бодунуң аргашинээн база бодап олурап болбааже. Ынчангаш дарга сандайы дээш демисел азы өмээржилге дээр бе, колдуунда 3-4 кижиниң аразында чоруп турар. Оларның аразында депутат Василий Оюннуң бадылаашкыны 10-13 аразында чайгылып турар. Аңаа 3-4-ле хире үн херек. Четпейн турар бадылаашкынарның артында, бодавыже, демги кордакчылар азы оларның талалакчылары турар дээрзи илден. Ынчанмайн канчаар, олар база удуртукчу албандужаалдарга хей чылдарда ажылдап каапкан, боттарының хире-шаа-биле ат-алдарлыг, амбициялыг кижилер-дир. Оларны кижиге билеп болбайн канчаар, хомудан сеткил кымга-даа туруп болур. Ынчалза-даа чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг. Бо таварылгада чүгле бодунуң хууда сонуггалын хөлүн эрттир тергидедеди чүвени аянынга арай дүүшпес. Парламент – коллективтиг, коллегиялыг орган болганда, ниити сонуггалдарны, ниити негелделерни сагыры тоң чугула.

Ам бо чалсар аразында кордакчылар ажыгы-биле чугаалажып апкан ирги бе, ындыг болганда айтырыг ам-на шийтпирлетинер дээрзинге идегел улуг. Оон башка адаккы палатаның

депутаттары арай чованчыг байдалга келир деп барды. Дүжүлге хунаашкаш, даргазын сонгуп чадаан деп кочу-шоотка кирери эпчок болбайн канчаар. Ам черле боттарының хууда кордаашкынарның кыдыгынче кагташ, сонгуп каан чонун бодап, даргазын салып алгаш, ажылдаар үе келди.

Эскерип олураарга, чамдык депутаттарда ажылдаар хөөн, тура-сорук ындыг-ла кончуг бедик эвес болуп турар. Эгезинден тура мынчап баарга, болур бе? Чазак Даргазын деткээш шимчээшкенин деткимчезинге даянып алгаш, ол хире сонгуп туруп алгаш, ам езулуг тургужукчу ажыл-херекче шымнып кирери чайгаар болур ужурулуг. Оон башка депутаттан херээ чүл? Барып-барып доктаамал ажылдаар, доктаамал шалыңныг, ол сайыттар шалыңы-биле деп чүве билдингир, депутат чийгелделерлиг болганда, бо кижиге болза, чеченчидип чугаалаарга, өрү тейлеп, чону дээш, республиказы дээш бар-ла күжүн салып ажылдаар-ла ыйнаан. Хоойлу-дүрүм чогаадырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бар. Ол байдалдарны ам-даа экижидер дээш Чазак, ооң Даргазы сагыш салып турарын депутаттар боттары көрүп турлар. Ам-даа, ам-даа дээн ышкаш, аппаратты мурнунга туткаш, оларның шалыңы эвээш деп, эрги спикерин артык чугаа үндүрген херээ чок. Шупту чүвени хоойлу езугаар көрүп каан, ону канчаар күүседир дарганың бодундан хамааржыр. Ындыг болганда кижиге черле өөрүп четтиришкенин сеткили-биле чонунга ажылдап бербес арга чок. Мону депутат кижиге бүрүзү ыяк сактып чорууру күзеничиг.

Надежда ЭРГЕП.

ЫНДЫГ ПАРТИЯ БАР

Понедельникте, июль 22-де, Кызылга «Чаңгыс эп-сеткил», «Ада-чурт» болгаш «Бүгү Россия» партияларының девискээр салбырларының төлээлериниң тургужукчу ниити хуралы болуп эрткен. Үстүнде ады кирген политиктиг организацияларны төлээлээн 85 делегат Бүгү-россияның «Чаңгыс эп-сеткил – Ада-чурт» – Бүдүн-бүрүн Россия партиязының Тывада девискээр салбырын тургузарының дугайында шийтпирни хүлээп алган.

Бо болуушкун бодунуу-биле онзагай, чүге дизе Тыва, Чеченни санавааска, дыка хей чылдагааннарның ужун «Чаңгыс эп-сеткил» биле «Ада-чурт – Бүгү Россия» организацияларының каттыжышкыны доозулбайн артып калган кара чаңгыс регион болур. Ооң-биле чергелештир саадап узамдыгышкын организакчыларга тургужукчу хуралды белеткээриниң талазы-биле кынамчалыг ажылды чорудар арганы берген. Ынчангаш ук хурал ажыл-херекчи, тургужукчу байдалга эрткен. Ону ооң ажылына киржири-биле Москвадан чедип келген чаа Бүгү-россия партиязының Төп күүскомунун төлээзи В.И. Илясов онзалап демдеглээн.

Делегаттар партияның Программаны болгаш Уставын бир үн-биле деткип, чажыт бадылаашкын-биле партияның рес-

публика организациязының Политиктиг Чөвүлелин болгаш контроль-ревизия комиссиязын сонгуп алганнар. Политическы чөвүлелдин даргазына төөгү эртемнериниң доктору, профессор, Тываның күрүне университетиниң бүгү-ниити төөгү кафедрезының эргелекчизи З.Ю. Доржу сонгуткан. Тургужукчу хуралдың ажылы доозулган соонда, бистиң корреспондентивис Зоя Юрьевнадан бистиң республикавыста чаа политиктиг организациянының чоокку үеде сорулгаларының дугайында кысказы-биле чугаалап бээрин дилээн.

— Партияның Тывада девискээр салбырын тургусканы – эң чугула, ынчалзажок партияжи тургужукчу сөөлүг чадазы эвестир. Мурнувуста хей-хей ажылдар, оон иштинде чүгле техниктиг база, бисти манап турар.

Амды дээрзинде ажылдаарына херек доктаамал орансававыс безин чок, а адрес чокта, Юстиция яамызына бүрүткел эртинмезинден аңгыда, болур-чогуур ажыл-чорудулга безин кылдымас дээрзи билдингир. Ындыг болзажок, чоокку үеде республиканың кожуннарның тус черниң салбырларын тургузарын планнап турар бис. Партияның программасында болгаш уставында быжыглатынган сорулгаларда ону чурттакчы чоннуң хей кезиниң эрге-ажыктарын илередир партия кылыр деп турар. Чүгле мындыг таварылгаларда, тус черниң организацияларына даянып, хоозун аазаашкынарны эвес, а тодаргай ажыл-херектерниң практиказын калбаа-биле неперетпишкан, партия хейнун партиязы болуп болур. Бодунуң ажыл-чорудулгазына партия Россияның Президентизи В.В. Путинниң чурттуң экономиктиг арга-шинээн көдүреринче, делегей ареназына ооң ат-алдарын күштелдиреринче угланган политиктиг курузун идепкейлиг деткир. Бүдүн-бүрүн партияның кезик-чамдыг болганда, бистиң девискээр салбырымыс бодунуң ажылын бо принциптерге үндезилеп тургузар.

Юрий БУДУК-ООЛ.

СУГ ОРУУ: ШИИТПИРЛЕТТИНГЕН АЙТЫРЫГ

Тыва Республиканың социал-экономикага хөгжүлдесинге Кызыл—Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг оруу, келир үениң стратегияга оруу болур. Чоокта чаа ол оруктуң тудуунуң телевилелдин кылыр талазы-биле ТР-ниң Чазак Санкт-Петербургтуң «Ленгипроречтранс» телевилел-шинчилел институту хаагы акционер ниитилел-биле керээни чарган. Ол институт эрткен чылын ук оруктуң техника-экономикага санаашкынын тургускан.

Енисейге суг оруун кылып тургузар талазы-биле Ш.Д.Ооржактың сонгулда мурнунда штавының программазын чамдык кижилер болдунмас чүүл кылдыр бадыткаарын оралдажып турган. Ол херек кырында амьдыралга боттанып эгелзэн. Телевилел ажылдары 9,5 млн. рубль болур, 9 млн. рубльди Москва акшаландырар. Борга «Межпромбанкының» ролю улуг болган, кандыг-даа саадашкын чокка телевилел ажылдарын акшаландырып эгелзэн, оларның мурнунга бисти камгалап РФ-тиң Чазак турар.

Петербургчулар ажылын келир чылдың декабрьда доозарын планнап турар. Оларның ажылы дыка берге болуру билдингир, гидрология-морфологияның берге чурumu, Улуг-Хемниң күштүг агымы болгаш хем оруунун даштыг черлери, саарылыг черлерин ханы эвези. Хемниң ханызының хемчээлин тодарадып тывар, ооң соонда хем флорунун кандыг транспортун ажылгаарын тодарадыр, ону кылып тургаш, бойдус камгалалының технологиязын уттуп болбас. Суг оруунуң ниити хемчээли 434 км, ооң 250-и суг шыгжамырының девискээринге хамааржыр, ону 2 чылда кылыры көрдүнүп турар.

Бо телевилел РФ-тиң Президентизинин, Чазакның Тываның минералдыг чиг эт баазанын шингээди алырынга, транспорт инфраструктуразын сайзырадырының кол айтырыларының бирээзи болуп турар. Ооң-биле чергелештир Элегестин хемүр-даш байлаан шингээди алыр талазы-биле телевилелди деңге ажылдап кылыр. «Востгипрошахт» институтунун берип турар мездээзи-биле алырга, бир чылда 5-6 млн. тонна кокстуг хемүр-дашты ап болур. Тускай эртем-

ниглерниң санап турары-биле алырга, суг оруун ажылгалга киирген чарыдалын хемүр-даш сөөртүлгези-биле катай алырга ийи катап кызырлыр болгаш дөрт чыл болгаш дедир эгиттине бээр.

Тускай эртемниглерниң бодалы-биле алырга, суг оруун чаартып кылырларга, арга-арыг ажыл-агыйының үлетпүрү улуг хөгжүлдени алыр. Ажылгал ыяштың курлавыры 1 млрд. кубометр чедип турар, ооң 80 хуузу бышкан болгаш кыраан ыяштар, чүгле чаңгыс аргазы — үезинде кезип тургаш ажыл-лаары. Тывага үлетпүрүнүң чаа адыры — судно тудушкуну тургустунар, ооң-биле чергелештир бистиң сууусу оруун Кыдат, Моол күрүнелеринин ажылгаар аргазы тургустунуп кээр.

РФ-тиң Президентизинин Сибирь Федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Л.Драчевский бо чылдың июнь эгезинде биске чораш, вертолетка олуруп алгаш суг оруунун маршрутун көрүп, Элегестин кокстуг хемүр-даш чыдымынга чедип, Россия—Моол кызыгаарында каайлының эрттирилге пунктуларын көргөш, Тывага транспорт айтырынын шийтпирлээри чөптүг айтырыг-дыр, ону Тыва бодунуң күжү-биле шийтпирлеп шыдавап деп түннелге келген. Ол бодунун талазындан суг оруун чаартып кылыр талазы-биле дуза чедирерин аазаан. Бо телевилелди амьдыралга боттандыраарынга ооң киирген үлүү улуг, чамдыкта бистиң журналистеривис Л.Драчевскийниң чүве аазаарынга тура чогуң, хынамчалыын көргөш, «даш аалчы» деп-даа турдулар. Бодунга бүзүрел чок кижини канчап бо хире нарын айтырыгны шийтпирлептер боор.

Альберт ХОМУШКУ.

Делгелге

Юбилейинге тураскааткан

Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг национал библиотеказынга ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржактың төрүттүнгенинен бээр 60 чыл болган оюнга тураскааткан «Политик, экономист, көскү күрүне удуртукчузу» деп номнар делгелгези июль 24-түң хүнүнде болуп эрткен. К.Э. К.Кудажының редакторлааны, Т.Хертектин «Тываның бирги Президентизи», В.Чадамбаның «Борис Ельцин — Тывага ужуражылгалары», «Азия төвүнүң кижилери» база өске-даа ында делгезен номнар Чазак Даргазының ажыл-ижинин, амьдыралының намдары болуп турар.

Чалаткан аалчылардан И.Лавриненко, Н.Б.Тырык-Кара, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.Х. Ооржак, эртемден Ч.Т.Сагды, А.Д. Ооржак, чогаалчы Н.Ш.Куулар, Р.Б.Ондар болгаш өскелер-даа сөс ап чүве чугаалааннар.

База-ла ол байырлалга тураскааткан делгелге Алдан-маадырлар аттыг чурт-шинчилел музейинге болуп эрткен. Делгелгени М.Б.Кенин-Лопсан ажыткаш, Тываның бирги Президентизинин допчу намдары-биле чыылганнарны таныштырган. Музейниң улуг залында делгезен чуруктардан Тываның төөгүзүнге болган улуг чаартылгалар, болушкуннар-биле аалчылар танышканнар.

Тайгана ОЧУР.

ОНЗА БАЙДАЛДАР ЯАМЫЗЫ ДЫҢНАДЫП ТУР

Июль 15-тен 21-ге
чедир байдал

Чер-черлерде онза байдалдар айылы. Үргүлчүлелдиг чаас чагганының түннелинде база даг ийиниң кадыр болганы-биле Абакан—Ак-Довурак авто-орунун 273-кү километринде хөзүн адаанда кадыг чер чоорту сөктүп баткан. ТР-ниң автоорук албанының дыңнады-биле алырга, оруктуң ук кезиндээнде хөзүннүң сойлу бадарының айылы хевээр болуп артпышаан.

Арга-арыгга өрттер. ТР-нин Бойдус курлавырларының талазы-биле комитеттиң дыңнатканын езугаар алырга, июль 15-тен 21-ге чедир үеде республиканың девискээринде 10 арга-арыг өртү бүрүткеттинген. Өрт 194 га ниити шөлдү шыва алган. Арга-арыг өрттеринин ийиги чалгыы кээп, 5-ки класстың өрт айылы тургустунуп болур хире апарган. Изиг болгаш кургаг агаар-бойдустуң келгени-биле республиканың Онза байдалдар яамызы чурттакчы чонга от-биле оваарымчалыг болурун, арга-арыг киргеш, өжүрбээн одагларны арттырбазын сагындырып тур.

Фитопатологтук байдал. Республиканың үнүш камгалалы станциязының берген медээзинден алырга, көдээ ажыл-агыйларның одар-белчирилдеринде шык үзүт-ховаганының ужары база чуурга чажары уламчылавышаан. Көдээ ажыл-агый куль-

тураларына хора чедиртинмээн, оларның химиктиг арыглаашкыны чоруп турар. Июль 17-ниң байдалы-биле алырга, 794 гектар черде картофельдин химиктиг арыглаашкынын чоруткан, ол дээрге эрткен неделяга көөрдө 469 гектар хөй.

Өрт байдалы. ТР-ниң өртке удур албанының дыңнатканы-биле алырга, эрткен неделяның дургузунда бажың-балгатка 7 өрт болган, бир кижини өлгөн. Ону өжүреринге хуу составтың 64 кижизин, 18 техниканы хаара туткан. Материалдыг когаралдың түңү 61 муң рубль болган. Өрттеринин болганының чылдагааны — отту оваарымча чок ажылгааны, электри сывырындактарының каттышканы.

Үер байдалы. Гидрометеорология болгаш долгандыр хүрээлелдин мониторингизи төптүң санап турары-биле алырга, республиканың девискээринде үер айылы чок.

Тываның дилээшкин-камгалал албаны бо үениң дургузунда 12 үнүшкүннү кылган, оларның 6-зы — хагдыган эжиктерни ажыдары, 1-и — техногенниң ажылдар. Сугга дүжүп өлгөн кижилерни дилээринге база сугга алысканнарны камгалаарынга 5 катап киришкен, бир кижини ам-даа дилевишаан. Камгалал ажылдарына 29 камгалакчыны, 12 техниканы база 5 моторлуг хемени хаара туткан.

Кыдыкы Сонгу чүкке деңнээн районнарже чүкк

Ачы-дуза чедирилгези

ТОМЧА ЧОК АРТПААННАР

Үер үезинде когаралга таварышкан мурнуу федералдыг округтун девискээринде чурттакчы чонга гуманитарлыг дуза чедиреринин дугайында Тыва Республиканың Чазак доктаалды хүлээп алган.

Чүгле Карачай-Черкес республикага безин үерниң уржуктары тус черниң чурттакчы чонунга улуг когаралдыг болган. Бойдустуң хай-халавы онон кижилерниң амы-тынын апарган, үерден 26 муң хире кижини качыгдан. Улуг суг 2,5 муң хире кижини чурттап олурган черлеринден сывыртап, 27 суурну хөме алган. Ол 417 бажынны, 91 көвүрүгнү, 461,8 км автооруктарны, 169 км электри дамчыдар шугумну үрегдзэн.

ТР-ниң Чазакның доктаалында үер халавынга когараан мурнуу федералдыг округтун девискээринде чурттакчыларга саң-хөө болгаш материалдыг дуза чедирери негетинип келгени-биле чурттакчы чоннун ортузунга тайылбыр ажылын чорударын ТР-ниң кожууннар, коорайлар чагыргаларының даргаларына сүмелзэн. ТР-ниң яамылары, ведомстволар айыыл-халапка таварышкан девискээрлерни катап тургузар талазы-биле гуманитарлыг дуза чедирип, акшаны ол девискээрлерде турар банкыларның, төптөрнүн агар санынче шилчидер болган.

Бо хүннерге чедир ук доктаалдың күсселдези кандыг деңгелде чоруп турарын дараазында санкөргүзүг чугаалап турар.

ТР-ниң Улусчу банкызы — 478 рубльди шилчиткен.

ТР-ниң Улусчу банкызы — 8128 рубльди шилчиткен.

ТР-ниң Чазак Аппарады — 47190 рубльди шилчиткен.

ТР-ниң Парлалга болгаш информация комитеди — 2840 рубльди шилчиткен.

ТР-ниң Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп башкалар талазы-биле күрүне комитеди 5446 рубльди шилчиткен.

ТР-ниң ИХЯ-зы 120 муң рубльди шилчиткен.

ТР-ниң Саң яамызының Би-Хем кожуун талазы-

сөөртүлгези. Июль 21-ниң байдалы-биле алырга, Тожу кожуунунуң Тоора-Хем суурунче суг транспорту-биле 359 тонна дизельдиг оттулар чүүлду (орукта бар чыдар баржалар-биле кады) болгаш 52 тонна далганны чүдүрүп чоргускан. «Тувкомунэнеерго» бүдүрүлгениң берген медээзин езугаар алырга, Саяногорск хоорайда Тывага көрдүнген дизельдиг оттулар чүүлдүң курлавыры 70 тонна болуп турар. 126 тонна кыварчаар чүүлдүг 2 вагоннун кээрин манап турар. Чүдүрүп чорудар оттулар чүүлдүң Кызыл хоорайда курлавыры 50 тонна. База бир 42 тоннаны Саяногорскиден Кызылче сөөртүп кел чоруур. Июль 21-де сөөртүлгези кызыгаарлыг районнарже 468 тонна далганы, 634,4 тонна чигирин, 127,7 тонна уруглар аш-чегин, 358,3 тонна макарон кылыгларын, 1342 тонна хөмүрнү чедирген.

Кышка белеткел ажылдары. Одалга-энергетика комплекзинин болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының объектилерин кышкы үеде ажылдаарына белеткээринин ажылдары республикада уламчылап турар. Июль 1-ден 21-ге чедир Кызылдың чылыг-электри төвүнге котелдарның планныг септелгезин чорудуп келгенинден ол үелерде хоорайларга изиг сугну бээри соксаан турган.

Изиг сугну июль 23-те дамчыдып эгелзэн.

Газ дамчыдар четкилернин ажылы таарымчалыг байдалда.

биле саң-хөө эргелели — 1073 рубль;
Улуг-Хем кожуун чагыргазының саң-хөө килдизи — 1841 рубль;
Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтук бажың-интернады — 9566 рубль;
Хайыраканда хоочуннарның бажың-интернады — 6542 рубль;
ТР-ниң диагностика болгаш коррекция төвү — 25000 рубль;
ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы — 8853 рубль;
Республиканың инвалидтерге реабилитация төвү — 2839 рубль;
Чуковский аттыг уруглар библиотеказы — 3850 рубль;

Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын хөгжүдеринин талазы-биле комитет — 3855 рубль;

ТР-ниң Саң яамызының Каа-Хем кожуун талазы-биле саң-хөө эргелели — 1914 рубль.

Медицианың ыяап-ла камгалалының Тывада республика фондузу — 3000 рубль.

Чаа-Хөл кожуунунуң өг-бүлеге болган чаштарга социал дуза төвү — 1943 рубль.

Чылыг, энергетика болгаш транспорт яамызы 3380 рубль.

Кызыл хоорайның инвалидтер болгаш хоочуннар интернат-бажыны — 13462 рубль.

Республиканың назы четпестерге социал реабилитация төвү — 2856 рубль.

Сонгу Кавказтын девискээринде турар агар саннарже июль 15-ке чедир ниитизи-биле 197 муң 862 рубль шилчиттинген. Кожууннардан ачы-дуза чедирер талазы-биле чоруткан акша-хөреңгиниң түңү амдызында билдинмес. Акша-хөреңги шилчидилгези ам-даа уламчылап турар.

Игорь ДАМДАК, Айлаң ДАРЖАА.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ

Тыва Республиканың медицинаның ыяап-ла камгаладылга системазында хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар талазы-биле Таарыштырылга чөвүлелиниң составын болгаш ол дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

2001 чылдың март 26 № 325 Кызыл хоорай

Медицинаның ыяап-ла камгаладылга системазында хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар, а ол ышкаш «Россия Федерациязынга хамаатыларның медицина камгаладылганының дугайында» РФ-тиң Хоойлузун, хамаатыларның кадыын камгалаар дугайында РФ-тиң Хоойлужудулга үндезиннерин, РФ-тиң болгаш ТР-ниң еске-даа эргей-хоойлу актыларын боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың

Чазааның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың медицинаның ыяап-ла камгаладылга системазында хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар талазы-биле Таарыштырылга чөвүлелиниң составын болгаш ол дугайында Дүрүмнү бадылаар.

ШООРЖАК

Тыва Республиканың Чазааның 2001 чылдың март 26-да № 325 доктаалы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың медицинаның ыяап-ла камгаладылганының системазында хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар талазы-биле Таарыштырылга чөвүлелиниң СОСТАВЫ

Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич — ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы, чөвүлелдин даргазы.

Беспалова Наталья Вениаминовна — республиканың №1 эмнелгезиниң уругларның хирургия салбырының эргелекчизи.

Доржу Ольга Васильевна — ТР-ниң Саң яамызының бюджет килдизиниң начальнигиниң оралакчызы.

Дьяченко Антонина Николаевна — медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузунун күүсекчи дирек-

торунун оралакчызы.

Куулар Таисья Болустаевна — ТР-ниң Дээди Хуралының социал-политика талазы-биле комитетиниң даргазы (чөпшээрешкенин езугаар).

Кызыл-оол Эдуард Андреевич — ТР-ниң Болчукчулар коллегиязында (чөпшээрешкенин езугаар).

Маадыр-оол Ирина Ивановна — ТР-ниң эмчилер ассоциациязының даргазы.

Наксыл Мария Кыргысовна — ТР-ниң Чазак Аппарадының социал хөгжүлдө департаментиниң начальнигиниң

оралакчызы.

Очур Нина Дамбыл-ооловна — медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузунда хамаатыларның эрге-ажыктарын камгалаарын организастаар килдис начальниги.

Расеник Татьяна Ивановна — ресонкодиспансерниң кол эмчизиниң оралакчызы.

Ростовцева Ольга Андреевна — Кызыл хоорай администрациязында экономиктиг планнаашкын килдизиниң начальниги (чөпшээрешкенин езугаар).

Салчак Юрий Шыдыраевич — ТР-ниң күш-ажыл, социал хөгжүлдө сайыдының оралакчызы.

Чамзы Хирлиг-оол Кыргысович — ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлелинде юрист-консультант.

Шруб Людмила Юрьевна — ресуруглар эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы.

Ширпей Валерий Николаевич — ТР-ниң кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы.

Тыва Республиканың Чазааның 2001 чылдың март 26-да № 325 доктаалы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың медицинаның ыяап-ла камгаладылга системазында хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар талазы-биле Таарыштырылга чөвүлелиниң дугайында ДҮРҮМ

1. Нийти чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың медицинаның ыяап-ла камгаладылга системазында хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар талазы-биле Таарыштырылга чөвүлелиниң (моон ыңай Таарыштырылга чөвүлели дээн) медицинаның ыяап-ла камгаладылганының байдалдарында медицина дузаламчызының шынарынга экспертисаны кириштир РФ-тиң хоойлужудулгазында айыткан хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар системаны практикага боттандыраар, сайзыраңгайжыдар, а ол ышкаш «Россия Федерациязынга хамаатыларның медицина камгаладылганының дугайында» РФ-тиң Хоойлузун, хамаатыларның кадыын камгалаар талазы-биле РФ-тиң хоойлужудулга үндезиннерин боттандыраар сорулга-биле тургускан.

1.2. Таарыштырылга чөвүлели бодунун ажыл-чорудулгазын РФ-тиң болгаш ТР-ниң амгы күштүг хоойлужудулгаларына, РФ-тиң болгаш ТР-ниң Президентилериниң Чарлыктарына, РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазактарының доктаалдарына база бо Дүрүмгө дүүштүр боттандыраар.

1.3. Таарыштырылга чөвүлели медицинаның ыяап-ла камгаладылга системазында хамаатыларның эргелерин камгалаар талазы-биле медицинаның ыяап-ла камгаладылганының Федералдыг фондузунун чанында девискээрлер аразының Таарыштырылга чөвүлели-биле кады бир демниг ажылдаар.

1.4. Таарыштырылга чөвүлелиниң составында дараазында черлерниң төлээлери кирер:

хоойлужудулга эрге-чагырга органының;
күүсекчи эрге-чагырга органының;
камгаладылга органының;
МЫК-тың девискээр фондузунун;
Камгаладылга чорудар медицина организацияларының болгаш ассоциацияларының;
кадык камгалалын башкараар органының;
медицинаның профессионал организациялары;
чөпшээрел-аккредитация комиссиялары;
эмнелге-профилактиктиг албан чер-

лери;

профэвилел органнары;
хамаатылар киржир.

Херек апарган таварылгаларда Таарыштырылга чөвүлелиниң составына кириштирери-биле яамы, ведомстволарның, медицина эртемнериниң, еске-даа организацияларның болгаш албан черлериниң төлээлери кириштирип болур.

Таарыштырылга чөвүлелиниң персоналдыг составын Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар.

2. Таарыштырылга чөвүлелиниң сорулгалары

2.1. Тыва Республикага МЫК-тың системазынга хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар дээш контрольду доктаамал боттандыраар.

2.2. МЫК-тың системазынга хамаатыларның эргелерин хандыраар болгаш камгалаар черлерниң ажыл-чорудулгазын таарыштыраарын хандыраар.

3. Таарыштырылга чөвүлелиниң эрге-хүлээлгелери

3.1. МЫК-тың системазында хамаатыларның эргелерин хандырып, камгалап турарының дугайында МЫК-тың девискээр фондузунун медээзин чылда 2 катап дыңнап, чугаалажыр.

3.2. Дыңнап, чугаалашкан медээге үндезилээш, МЫК-тың системазында хамаатыларның эргелерин хандырып, камгалап турар черлерниң ажыл-чорудулгазының анализин кылыр.

3.3. Медицина дузаламчызын көргүзөр үеде хамаатыларның эргелерин хандырып, камгалап турар черлерге сүмелерни ажылдап кылыр.

3.4. МЫК-тың системазында хамаатыларның эргелерин хандырып, камгалап турар черлерниң ажылдап кылган хемчеглерин бадылаар.

3.5. Медээлерни хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарынче, еске-даа албан, организация черлеринче чорудар болгаш медицина дузаламчызын көргүзөр үеде чорудар ажылдарны сайзыраңгайжыдар талазы-биле саналдарны кириер.

3.6. МЫК системазынга хамааты-

ларның эргелерин хандыраар, камгалаар айтырыглар талазы-биле еске-даа хемчеглерни боттандыраар.

Таарыштырылга чөвүлелиниң башкараар органнар

4.1. Таарыштырылга чөвүлелиниң ажылын ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы, Таарыштырылга чөвүлелиниң даргазы удуртур, а ооң ажыл-чорудулгазының организастыг хандырылганын МЫК-тың девискээр фондузу боттандыраар.

4.2. Таарыштырылга чөвүлелиниң даргазын чөвүлел кижигүннериниң аразындан сонгуур.

4.2.1. Таарыштырылга чөвүлелиниң даргазы ниити удуртулганы боттандыраар; чөвүлелдин ажылын планнаар, планның, пландан дашкаар хуралдарны чылыдыраар;

чөвүлел кижигүннеринге кириер, үндүрер кижилерниң дугайында саналды ТР-ниң Чазаанга кириер.

4.3. Таарыштырылга чөвүлелиниң даргазының оралакчызын чөвүлел кижигүннериниң аразындан сонгуур.

4.3.1. Таарыштырылга чөвүлелиниң даргазы чок турда, хуралдарны ооң оралакчызы башкарып эрттирер.

4.4. Таарыштырылга чөвүлелиниң секретары (албан-дужаалының аайы-биле МЫК-тың девискээр фондузунун даргазы болур).

4.4.1. Таарыштырылга чөвүлелиниң хуралдарын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организас-техниктиг хемчеглерни боттандыраар, хуралдың болур хүнүн, черин чарлаар, чөвүлел кижигүннерин эргежок чугула документилер-биле хандыраар.

4.4.2. Хуралдар протоколдарын, Таарыштырылга чөвүлелиниң шийтпирлерин кылыр.

4.4.3. Шийтпирлер күүселдези дээш контроль чорудар.

4.4.4. Таарыштырылга чөвүлелиниң ажылының регламентин күүседирин хандыраар.

5. Таарыштырылга чөвүлелиниң кижигүннериниң эрге-хүлээлгелери

5.1. Таарыштырылга чөвүлелиниң

кежигүннериниң эргелери болза:

5.1.1. Чөвүлелдин ажыл планын ажылдап кылырынга киржири.

5.1.2. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле бодалын илередири.

5.1.3. Бодунун бодалын хурал протоколунга бижирин негээри.

5.1.4. Таарыштырылга чөвүлелиниң хуралының хүн айтырыгына ажылының талазы-биле саналдарны кириери.

5.1.5. Таарыштырылга чөвүлелинге кириген саналдарны хынаарын негээри.

5.1.6. Таарыштырылга чөвүлелиниң эмүнээзинден ооң шийтпирлерин күүседирин контролдаары.

5.2. Таарыштырылга чөвүлелиниң кижигүннериниң хүлээлгелери

5.2.1. Чөвүлелдин хуралдарына киржири. Хуралга киржир аргазы чокта, ол дугайын даргазынга, ооң оралакчызынга дыңнадыры.

5.2.2. Чөвүлелдин ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржири, хуралга чугаалашкан айтырыг талазы-биле санал бээри, бодунун бодалын илередири.

5.2.3. Таарыштырылга чөвүлелиниң шийтпирин, ооң удуртулганының даалгаларын доктааткан хуусаада күүседирин.

6. Таарыштырылга чөвүлелиниң регламентизи

6.1. Чөвүлелдин хуралын херек апарганда кварталда 1-ден эвээш эвес чылыдыраар.

6.2. Чөвүлелдин хуралдарын планның, план чок эрттирер.

6.3. Чөвүлел кижигүннериниң үштүң ийи кезинден эвээш эвези киришкенде, шийтпир үндүрер эргелиг.

6.4. Чөвүлелдин шийтпирин ажык бадылаашкын-биле, киришкеннерниң хөй нуруузун барымдаалап, хүлээп алыр.

6.5. «Хүлээп алыр» азы «хүлээп албас» деп бадылаашкыннар саны дең апарза, чөвүлел даргазы үзе шийтпирлээр.

6.6. Чөвүлел хуралының протоколун тургускаш, эрткен хүнүн, киришкен кижигүннерниң санын, чалатканнар дугайында медээлерни, айтырыгларның даңзын, хүлээп алган шийтпирлерни күүседир харысалгалыг кижилерни долу айтыр.

ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

**Тыва Республиканың Иштики
херектериниң ажилдакчыларына
тус-тус кижилерниң орулгаларына
үндүрүгнүң акшалыг компенсациязын
ай санында төлээриниң чурумунуң
дугайында**

2001 чылдың май 17 № 637
Кызыл хоорай

«2001 чылда Федералдыг бюджет дугайында» Федералдыг хоойлунуң 133 чүүлүн күүседире биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзиниң ийги кезээниң күштүг болуп киргени биле холбаштыр 2001 чылдың январь 1-де кириген ай санында акша компенсациязын республика бюджетиниң акша-хөрөңгилериниң күсели-биле хандыргынып турар Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының ажилдакчыларына албан-хүлээлгелерин күүсеткени дээш ап турар акша хандырылганын аңаа база төлөлгелерден берип турар тус-тус кижилерниң орулгаларына үндүрүг хемчээлин езугаар акша хандырылганын ону ап турар черден төлөттирер кылдыр доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының ажилдакчыларына ай санында акша компенсациязының төлөлгезин оларга акша хандырылганын, өске-даа шаңналдары болгаш төлөлгелерни төлээри-биле кады хары утга чорудар. Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзиниң 217 чүүлүгү дүүштүр ай

санында акша компенсациязы тус-тус кижилерниң орулгаларына үндүрүг онаарындан хостаар.

3. Ай санында акша компенсациязын төлээри Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының ажилдакчыларының акша-биле хандырылганында көрдүнгөн республика бюджетиниң акша-хөрөңгилериниң күсели-биле боттандыраар.

4. Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы ай санында акша компенсациязын төлээри аңгы статьяга көрбүшаан, Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының экономиктиг бөлүктээшкенинге доктааткан чурум езугаар өскерилгелерни кириер болгаш кириер турар санаашкын езугаар Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының кезектериниң чарыгдалдарының сметаларына дүүштүр акшаландырышкыны боттандыраар.

5. Бо доктаалдың күүселдизи дээш контролду Тыва Республиканың Чазак Аппаратына дагзыр.

**Тыва Республиканың Чазак
Баштыңының бирги ора-
лакчызы В.ОЮН.**

**Амыдырал хереглелдеринге чурттакчы
чонга сайгарып турар газка үүрмектеп
садар өртектерни бадылаар дугайында**

2001 чылдың декабрь 18 № 1439
Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаа «Тувгаз» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези 2001 чылда республиканың чурттакчы чонун суг кылдыр шилчиткен газ-биле үзүктелишкын чок хандырып келген. Бо чылдың төңчүзүгүг чедир ооң сайгарылганының ниити хемчээли 1700 тоннага четкен турар, баш удур тодаратканындан ол 100 тонна хей болур.

Ооң-биле чергелештир газка өртектер бедип турар, ону сөөртүрүгүг болгаш сайгарынарга чарыгдалдар улгадып турар. Эленчизи 86 хуулуг тускай транспортту кылпыры негеттинип турар.

2002 чылда республиканың чурттакчы чонунга 1700 тонна суг кылдыр шилчиткен газты сайгарып планда көрдүнүп турар. Ындыг хемчээл турда, газты садып алырынга, сөөртүп алырынга болгаш сайгарынарга «Тывгаз» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң чылда экономиктиг чарыгдалдары 18026 муң рубль болур азы 1 кг дээш 10,60 рубль төлээр.

Республиканың Чазаа чурттакчы чонунуң социал камгалалын экижидер сорулга-биле ооң төлөп шыдаар арга-шинээзиниң херек кырында деңгелин өөренип көрбүшаан, суугаткан газка үүрмектеп садар өртектерниң

өзүлдезин болдурбас политиканы чорударын уламчылавышаан, газка болгаш бүдүрүлгедө тургустунган башкарлып турар өртектерниң аразында ылгал талазы-биле «Тывгаз» каттышкан бүдүрүлгениң чарыгдалдарын компенсастаарына эргежок чугула акша-хөрөңгилерни дилеп тып турар. 2001 чылда ол сорулгаларга республика бюджетинде 3956 муң рубль көрдүнгөн.

Айыттыган чүүлдерге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Амыдырал хереглелдеринге дээш чурттакчы чонга сайгарып турар суук чүүл кылдыр шилчиткен газка үүрмектеп садар өртектерни бөлүк-бөлүк ишкирлерлиг саваларынын 1 килограмм дээш 5,50 рубль, балоннарлыын – 1 килограмм дээш 7,00 рубль кылдыр 2002 чылдың январь 1-ден эгелеп кириерин бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның «Амыдырал хереглелдеринге чурттакчы чонга сайгарып турар суугаткан газка үүрмектеп садар өртектерни бадылаар дугайында» 2000 чылдың декабрь 19-та № 1260 доктаалын күш чок деп санаар.

**Тыва Республиканың Чазак
Баштыңының бирги ора-
лакчызы В.ОЮН.**

**2001-2002 чылдарда чуртталга-коммунал
ачы-дузаларының өртек-үнезиниң эң
ындыкы стандарттарының дугайында**

2001 чылдың октябрь 9 № 1274
Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Президентизиниң «Россия Федерациязына чуртталга-коммунал ажил-агыйының реформазының дугайында» 1997 чылдың апрель 28-те № 425 Чарлыын боттандыраар сорулга-биле, Россия Федерациязының Чазааның «2000-2001 чылдарда чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузалар дээш төлевирниң чаа системазынче шилчирииниң федералдыг стандарттарының дугайында» 2000 чылдың декабрь 15-те № 965 доктаалын, Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың девискээринге коммунал ачы-дузаларын бээриниң дүрүмнерин бадылаар дугайында» 1997 чылдың май 30-де № 214 доктаалын, Тыва Республиканың регионал энергия комиссиязының 2001 чылдың октябрь 2-де № 5-7 доктаалдарын удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың хоорайларына болгаш кожууннарына чурттаар оран-саваның ниити шөлүнүң 1 дөрбөлчү метринге чуртталга-коммунал ачы-дузаларының эң ындыкы өртек-үнезиниң стандарттарын 2001-2002 чылдарда айда 25,68 рубль хемчээлге;

өт-бүлениң ниити орулгаларын барымдаалап, чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузалар дээш төлевирге хамаатыларның хууда чарыгдалдарының эң улуг чөпшээрер каан үлүүнүң стандартын чурттаар оран-сава шөлүнүң социал нормазының федералдыг стандартына болгаш коммунал ачы-дузаларын ажыглаарының нормативтеринге дүүштүр 22-23 хуу хемчээлге доктаадыр.

2. Чуртталга фондусун ажылталга кириериниң болгаш сеп-

**Чонга сайгарар хөмүр-дашка үүрмектеп
садар өртекти бадылаар дугайында**

2001 чылдың ноябрь 13 № 1340
Кызыл хоорай

«Каа-Хем хөмүр-даш» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези хөмүр-дашка үндүрүп садар өртекти бедиткени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Чонга садар хөмүр-дашка үүрмектеп садар өртекти немелде өртек-үнеге үндүрүгнү барымдаалап тонна дээш 211 рубль хемчээлге 2001 чылдың ноябрь 15-тен эгелеп бадылаар.

2. Чурттакчы чонунуң хөмүр-дашка чарыгдалдарының дотациязын үндүр садар болгаш үүрмектеп садар өртектерниң аразында ылгалды барымдаалап чорудар кылдыр доктаадыр.

3. Чурттакчы чонга хөмүр-дашты бээриниң чиигелделиг нормазын РСФСР-ниң Күрүнениң план комитетиниң «1987-1990 чылдарда РСФСР-ниң Одалга үлетпүр ямызының талазы-биле чурттакчы чонга оттулар чүүлү үндүрүп бээриниң чаңгыс аай нормаларының дугайында» 1987 чылдың июль 1-де № 122

тээриниң, күрүне база муниципалдыг өңчүдө турар, а ол ышкаш федералдыг стандарттарның деңгелинге хамаатыларның өңчүзү кылдыр дамчыткан бажынарга доктааткан дүрүмнерни болгаш нормаларны ыяп-ла сагаан турарына дүүштүр Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйының бүдүрүлгелериниң көргүзүп турары ажылдарының болгаш ачы-дузаларының күүселдизин хандыраар.

3. Саң-хөө ямызы (Нурсат), тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйын хөгжүдөр талазы-биле күрүне комитеди (Фан Че Ир), Чуртталга-коммунал ажил-агыйының департаментизи (Монгуш) чуртталга-коммунал ажил-агыйының бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының чарыгдалдарын дуглаарынче бюджеттен чорудуп турар акша-хөрөңгилерни санап турга, бо доктаалдың 1 пунктузунда айыткан стандарттарны барымдаалаар. Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузалар дээш төлөлгениң өскерилгелерин чурттакчы чонунуң орулгаларының деңгели-биле хамаатыларның эвээш хөрөңгилег катгорияларының социал камгаланының хемчеглериниң системазы-биле, а ол ышкаш чуртталга-коммунал ачы-дузаларының бүдүрүшкүнүнүн чарыгдалдарын кудуладырынче болгаш хереглечилер хандырылганының шынарын бедидеринче угланган хемчеглерни боттандыраары-биле холбаар.

4. Бо доктаалдың күүселдизи дээш контролду Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйын хөгжүдөр талазы-биле күрүне комитетинге дагзыр.

Ш.ООРЖАК.

**2001 чылда
долгандыр турар
бойдус хүрээлелин
хирлендиргени дээш
төлевирни эде көөр
дугайында**

2001 чылдың февраль
12 № 175
Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның «Долгандыр турар бойдус хүрээлелин хирлендиргени, артынчыларны болгаш хора чедирер салдарлыг өске-даа хевирлерни тургусканы дээш төлевирни база ооң эң ындыкы хемчээлдерин тодарадрының Чурумун бадылаар дугайында» 1992 чылдың август 8-те № 632 доктаалын күүседире-биле болгаш бойдус камгалаар тудугта база бойдус камгалаар хемчеглерге өртектерниң деңгелин өскерилгени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге 2001 чылдың январь 1-ден эгелеп долгандыр турар бойдус хүрээлелин хирлендиргени дээш төлевирни эде көргениниң коэффициентин 94 чедир катап хемчээлче кириер. Тыва Республиканың каттышкан бюджетинден акшаландырып турар бюджет организацияларына эде көөрүнүн коэффициентин 80 катап ажыглаар.

2. Төлевирни эде көөрүнүн коэффициентин хирлендиришкенин стационар болгаш көжүп чоруур дөстөрден агаарны хирлендирер бүдүмелдерни атмосфераже хирлендирер бүдүмелдерни үндүрериниң чөпшээрер каан хемчээлге, доктаадып каан лимиттерин хемчээлинге (артынчыларның түр дугуруштунган нормативтери) үндүргени азы лимиттерни ажырганы дээш;

хирлендирер бүдүмелдерни чер кырында болгаш чер иштинде суг объектилеринче артынчыларның чөпшээрер каан хемчээлинге, доктааткан лимиттерниң хемчээлинге (артынчыларның түр дугуруштунган нормативтериниң) база лимиттерни ажырганы дээш;

артынчыларны тургусканы дээш.

Россия Федерациязының Бойдус курлавырлар ямызының 1992 чылдың ноябрь 27-де бадылааны болгаш Россия Федерациязының Экономика ямызының база Россия Федерациязының Саң-хөө ямызы-биле дугурушканы төлевирниң бааза нормативтерин ажыглаар.

3. Тыва Республиканың Чазааның «2000 чылда долгандыр турар бойдус хүрээлелин хирлендиргени дээш төлевирниң бааза нормативтерин улгаттыраар дугайында» 2000 чылдың февраль 3-те № 84 доктаалын күш чок деп санаар.

Ш.ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

2002 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-ИЮНЬ

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮТЛӨР

	Январь-июнь 2002 ч.	Январь-декабрь 2002 ч. хуу-биле январь-июнь 2001 чылга деңгээрге	Январь-июнь 2001 ч. хуу-биле, январь-декабрь 2000 чылга деңгээрге
Үлетпүр продукциязының хемчээли, млн. рубль	591,3	106,9	101,7
Кол капиталга инвестиция, млн. рубль	190,3	107,5	148,6
Ажылгалга кирген чурттаар бажыңнар, муң дөрбелчин метр-биле	3,8	63,3	109,1
Автотранспорт бүдүрүлгелериниң чүк саарылгазы, млн. тонна-километр	69,5	138,2	96,2
Көдээ ажил-агый продукциязы, млн. рубль	507,6	93,9	96,8
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы, млн. рубль 1*	1137,9	104,9	101,5
Телевирлиг ачы-дуза чедирилгези, млн. рубль 1*	244,5	103,6	80,9
Боттут бар акша орулгалары	x	122,1	117,2
Бир кижиге айда ортумаа-биле санап берген боттут шалың, рубль 2*			
Доктааттынган шалың, рубль	3421,4	172,8	146,3
Боттут ажил телевири	x	156,1	117,0
Чурттаарының адаксы хемчээли (айда бир чурттаачының санынга дүүштүр, рубль)	1866,5	108,7	84,1
Ажыл чоктарның ниити саны 3*	28,7	108,7	84,1
Оон иштинде бүрүткеткен ажил чок кижилер 3*	12,1	2,0 катап	181,0
Хереглел өртектениң индекси 4*	105,0	110,5	123,6
Ооң иштинде барааннарга 4*	104,8	108,6	120,0
Аыш-чем аймаанга 4*	104,3	10,3	119,0
Аыш-чемге хамаарышпас чүүлдерге 4*	105,9	109,0	123,2
Телевирлиг ачы-дуза чедирилгезинге 4*	106,2	127,4	171,0
Үлетпүр продукциязы бүдүрүкчүлерниң өртектен индекси 4*	118,8	129,8	141,2

Тайылбыр:

1* Чонга хереглел барааннарын сатканының боттут ачы-дуза көргүскениниң хемчээлиниң дугайында медээлерни эт-сеп, холушкак болгаш аыш-чем рыноктарынга саткан барааннарның эксперт үнелээшкенин, а ол ышкаш хууда

кижилерниң кириген медээлерин барымдаалап тургускан.

2* 2002 чылдың январь-май айларда.

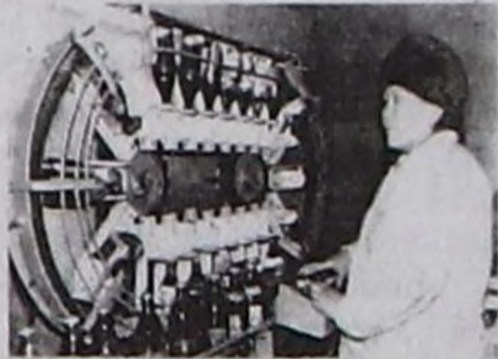
3* Ортумаа-биле ол үенин.

4* 2002 чылдың июньну 2001 чылдың декабрыга деңгээрге.

ҮЛЕТПҮР

Республиканың үлетпүр хууда сайгарлыкчылар-биле кады алырга, амгы күштүг өртектөр-биле 591,3 млн.рубльдин продукциязын бүдүрген азы 2001 чылдың январь-июнь айларның деңгээли-биле алырга 106,9 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң структуразындан алгаш көөрге,

оларның хөй үлүү электри энергиязынга — 35,0 хуузу, аыш-чем үлетпүрүнге — 20,8, өңнүг металлургия — 17,8, одаар чүүл үлетпүрүнге — 14,2 хуузу хамаарыш турар.

Чүгле одаар чүүл болгаш далган-крупа үлетпүрүндан аңгыда республиканың шупту бүдүрүлгелери бараанның продукция бүдүрерин өстүргөн.

Бо эрткен чартык чылдың иштинде тудуг блоктары, демир-бетон кылыглар, мебель, колбаса кылыгларының бүдүрүлгези, эъттен чартык кылыглар, комбикорм, минералдыг суглар, трикотаж кылыглары болгаш даараан хептер бүдүрери дыка көвүдээн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериниң талазы-биле көдээ ажил-агый бүдүрүшкүнүнүң ниити хемчээли баш удур санаашкын езугаар алырга 507,6 млн.рубль азы 2001 чылдың ол үезинде деңгээрге 93,9 хуу болган.

2002 чылдың январь-июнь айларында көдээ ажил-агыйның бүгү бүдүрүкчүлери эътти (дириг

деңзи-биле) 7,1 муң тоннаны, сүт — 17,0 муң тоннаны, дагаа чуургазын 2,5 млн. бүдүрүп үндүргөн. А эрткен чылдың ол үезинде эът — 7,6 муң тонна, сүт — 18,8 муң тонна, дагаа чуургазы — 2,3 млн. турган.

Эъттин сайгарылгазы 14,3 хууга, сүт — 18,1 хууга кудулаан, дагаа чуургазының сайгарылгазы 27,0 хууга өскөн.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде 2002 чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле алырга, мыйыстыг бода малдын, хой, өшкүнүң, чылгы малдын болгаш тевениң баш саны кудулаан. Ивиниң баш саны 5,5 хууга, куш — 25,5 хууга, хаван — 64,9 хууга өскөн. Чурттаачы чоннун дузалал ажил-агыйларының мыйыстыг бода малдың 81,1 хуузу, хаванның 78,5 хуузу, чылгы малдың 73,4 хуузу, хой болгаш өшкүнүң 64,1 хуузу онаажып турар, арат (фермер) ажил-агыйларга дес-дараалаш-

тыр 9,6 хуу, 17,8, 12,3, 14,6 хуу болуп турар.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде (дузалал ажил-агыйлары кириштир албаска) чылгы малдың баш саны 13,7 хууга, мыйыстыг бода мал — 7,8 хууга, хой болгаш өшкү — 1,0 хууга кызырылган. Мыйыстыг бода малдын, хой, өшкүнүң болгаш хаванның өлүп хораар чоруу 2001 чылдың январь-июнь-биле деңгээрге 2,0-2,6 катап эвээжээн.

100 инектен 48 бызааны камгалап алган, эрткен чылдың

ол үезинде 32 турган. Эрткен чылын 100 башка онааштыр 66 анай-хураганы камгалап алган, бо чылын 36 болган. Бир инектен ортумаа-биле 702 кг сүттү саап алган, эрткен чылын 607 кг турган. Төрүүр кыс дагаадан 57 чуурганы алган, эрткен чылын 38 турган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өңүнүң бүгү хевирлериниң автомобиль транспорту-биле 2002 чылдың январь-июнь айларда 513,0 муң тонна чүкүтү сөөрткен азы эрт-

кен чылдың ол үезиниң деңгээлинге хамаарыштыр 116,6 хуу хөй болган. Агаар транспорту-биле чүк сөөртүлгезиниң ниити хемчээли 53,7 тонна болган, эрткен чылдың ол үезинде 65 тонна турган.

Пассажирлер аргыштырылгасы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 6,6 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган, эрткен чылдың январь-июнь айлары-биле деңгээл көөрге 109,3 хууга көвүдээн.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 52,4 млн.рубльге харылзааның ачы-дузанын чедирген, ооң иштинде чурттаачы чонга — 26,6 млн. рубльдин.

ТУДУТ

Өңүнүң янзы-бүрү хевирлериниң бүгү-ле бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының талазы-биле экономиканы база социал адырны хөгжүдөргө

кол капиталда инвестициялардан 190,3 млн.рубльди ажылгаан, эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге 107,5 хуу болуп турар. Бүдүрүлгелериниң тудугларынга 51,0 млн.рубльди, бүдүрүлгеге хамаарышпас тудугларга — 139,3 млн.рубльди чарыгдан. Өңүнүң бүгү хевирлериниң организациялары 3871 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн туткан.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Сайгарылганың бүгү-ле адырларында үүрмектеп садар садыглаашкынының саарылгазы, ниитиниң кеменилге черлерин кириштирбишаан алырга, 1137,9 млн.рубль болган, доктааткан өртектөр-биле алырга, ол эрткен чылдың чогуур үезиниң деңгээлинен 4,0 хуу ажы болуп турар.

Бараан саарылгазы улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң 22,9 хууздан, биче бүдүрүлгелериниң 28,9 хууздан, эт-херексел холушкак болгаш аыш-чем рыноктарынга садыглаашкынының 48,2 хууздан тургустунуп келген.

Үүрмектеп садар садыглаашкынының саарылгазының макро-структуразынга аыш-чем болгаш барааннарның деңгээлү 59,4 хуу, а аыш-чемниң эвес барааннарны — 40,6 хуу болган.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

Чурттаачы чонга көргүскөн телевириг ачы-дузаларның хемчээли 244,5 млн.рубль болган, доктааткан өртектөр езугаар алырга, 2001 чылдың январь-июнь айларның деңгээлинен 3,6 хуу хөй болуп турар.

Коммунал ажил-агый адырында, эмнелгелерде, санаторий-кадыкшылга, харылзаа, культура болгаш пассажирлер аргыштырылгасында, транспортта телевириг ачы-дузаларның аңгы-аңгы хемчээли элээн бедик темпилер-биле өзүп турар.

ӨРТЕКТӨР

Июнь айда инфляция (акшаның үнө чокталышкыны) эрткен чылдың декабрыга деңгээрге 5,0 хуу болган. Аыш-чем барааннарынга өртектөр 4,3 хууга, аыш-чемге хамаарышпас барааннарга өртектөр 5,9 хууга, ачы-дуза чедирилгезинге тарифтер — 6,2 хууга өскөн.

Үлетпүрге өртектөр көргүзүлгелери 2001 чылдың декабрыга хамаарыштыр алырга 118,8 хуу болган.

2002 чылдың январь-май айларда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 89,5 млн.рубль карылгалыг болган.

Кредитор өрениң ниити түнү 1622,4 млн.рубль, хуусаазын эрттирипкен өрелер 1254,6 млн.рубль. Хуусаазын эрттирипкен чээли өрениң структуразында бюджетче төлөлгөлөр 16,5 хуу, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларже төлөлгөлөр — 25,6 хуу, хандырыкчыларга өре — 48,1 хуу четкен. Чээлиде хуусаазы эрткен өрелериниң хөй кези көдээ болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйларында, үлетпүрнүң тудуг материалдарында, электри энергиясында болгаш транспортта өрелерге хамаар-жыр.

2002 чылдың июнь 1-де дебитор өре 830,1 млн.рубль болган,

ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре 553,0 млн.рубль. Хуусаазы эрткен өрелерде, бөлүк бүдүрүлгелериниң күш-ажыл телевириде төлээр өрөзи 2002 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга 140,9 млн.рубль четкен. Ниити өрениң 47,8 хуузу бүдүрүлгеге адырларыга хамааржыр, социал адырга — 51,0 хуузу, өске адырларга — 1,2 хуузу хамааржыр. Шинчилеп көөрге, республикада ортумаа-биле бир ажилдакчыга шалыңга төлээр хуусаазы эрткен өрелер үлетпүр бүдүрүлгелеринде 9227 рубль, ооң иштинде бүдүрүлгеге адырында — 5987 рубль, социал адырда — 20572 рубль.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕННЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Чурттаачы чоннун кижиге бүрүзүңге хамаарыштыр акша орулгалары ортумаа-биле айда 2004,4 рубль болган. 2002 чылдың ийги кварталында амыдырап-чурттаарыга эргежок чугула чүүлдерниң хемчээли чурттаачы чоннун бир кижизинге хамаарыштыр айда ортумаа-биле 1889 рубль, ооң иштинде ажилдап шыдаар кижиге — 1984 рубль, пенсионерлерге — 1434 рубль, уругларга — 1926 рубль болган.

Бо чылдың май айда республиканың экономикасында ажилдап турарларның айда ортумаа-биле немей санап кааны ажил телевири 3528,5 рубль хемчээлге тодараттынган. 2001 чылдың май-биле деңгээрге 156,7 хууга өскөн.

Бо чылдың июнь төңчүзүндө ажил-биле хандырылганың күрүнө албанының органныңгыга учетка ажил дилеп турар 14,6 муң хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езузу-биле 12,9 муң кижиге ажил чок кылдыр хүлээп көрдүнгөн.

Демография. Бо чылдың январь-май айларда чоннун ала-чайгаар өзүлдөзи 1000 кижиге хамаарыштыр 2,8 кижиге болуп, эрткен чылдың деңгээлинен 40 хуу көвүдээн. Чурттаачы чоннун өзүп көвүдээри 1000 кижиге онааштыр 17,7 уруглар төрүттүнгөн, эрткен чылдың январь-май айларда 15,4 турган. Өлүп хораар чорук эрткен чылдың деңгээлинен 185 кижиге көвүдээн болгаш чурттаачы чоннун 1000 кижизинге хамаарыштыр 15,4 болган. 1000 уругларның бирээзинге хамаарыштыр алырга, бир харлынга чедир назыда чаштарның өлүп хораар чоруу 2002 чылдың январь-май айларда 32,9 болган, эрткен чылдың ол үезинде 26,6 турган.

Чаа өг-бүлө тутканнарны бүрүткээриниң көргүзүү 2,9 хууга кызырылган, а чарлыр чорук 1,5 катап өскөн. Республика даштындан 494 кижиге келген, 648 кижиге республика девискээринден үнүп чоруткан. Эрткен чылдың бо үезинде республика девискээринден 130 кижиге үнүп чоруткан болза, бо чылын 154 болуп турар.

Корум-чурум үрээшкени Республиканың ИХЯ-ның берген сан-медээлерин езугаар алырга, 4463 кем-херек үүлгедишкенин бүрүткөтүнгөн. Чурттаачы чоннун 100 муң кижизинге хамаарыштыр 1434 кем-херек үүлгедишкени онаажып турар, эрткен чылын 1463 турган. Кемниг херектерни илередип тывар чорук 37,2 хуу болган. 2001 чылдың бирги чартында 61,0 хуу турган.

Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүнө комитеди.

ПУШКИН БОЛГАШ ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛ

А.С.Пушкинның чогаалдарын тыва дылче очулдуруп эгелээниден бээр, бо 2002 чылда, 65 чыл болуп турар. 65 чыл дургузунда чечен чогаалдың улуг классигини мөргөн бодалы, кижизиг сеткили, өндүр угаашкынары тыва дылдың сүүзүнүгө согаалангаш, тыва номчукчуга чоок билдинип чорууру ол. Тодарадыр болза, 1937 чылда улуг орус чогаалчының шүлүктөрүбиле тыва номчукчу танышкан. Ол үедө А.С.Пушкинның өлүрткелле 100 чыл болганы тыва чон, өске бүгү совет эвилелдешкен республикалар-биле бир демей, калбаа-биле демдеглээн. Ол үедө үнүп турган "Шын", "Ареэ шыны" солуннарга А.С.Пушкинның "Тураскаал", "Сибирьже", "Чаадаевке", "Кундага ыры" деп шүлүктери баштайгы тыва дылга көстүп келген шүлүктөр ол болур.

Ынчангы, 1937 чылда А.С.Пушкинның өлүрткенинден бээр 100 чылын демдеглээни тыва культурага, тыва чечен чогаалга улуг исти арттырган. Ол дугайында "Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктери" деп номда дорт айтып бижээн: "1937-38 чылдарда А.С.Пушкинның чамдык шүлүктөрүн болгаш "Капитан уруу" деп романын тыва дылга очулдуруп үндүргени Тываның литература амыдыралына чайыннанчак болушкун болган". Ийет, чайыннанчак болушкун болганы чөп. Саян сыннарының эдээнде чурттап чоруур биче буурай чоннуң — тываларның чогаалдыгасынга баштай-ла билдинип, көстүп келген ат Пушкин болганы ол. А чечен чогаалдың дээжизин, оон чогаалзыг сүүзүнүн тыва номчукчулар ынчан амаап четтирген. Тыва литература төөгүзүн ап көөр болзувусса, 1930 чылдарның ортан үезинге чедир тыва шүлүк чогаалы ыр, кожомыктардан улуг ылгалбас турган. "Шүлүк" деп термин сөс чок, шүлүктү-даа, ыры-даа чангыс "ыр" деп адал турган. Александр Пушкинның шүлүктөрүн тыва дылче очулдурган сөөлүндө тыва шүлүк чаа сайзыралды ап, улустуң ырларындан, кожомыктарындан ол ылгалыр ужурлуг дээрзи билдинип, харын-даа тематика, хевир-тургузуу, иштики, даштыкы аяннажылгалары улам хөгжээн.

Шак ынчаар, орус шүлүк чогаалының хүнү деп адаарывыс А.С.Пушкин тыва шүлүкчүлөргө, чогаалчыларга улуг башкы, айтыкчы апарган. Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбю 1937 чылда "Ареэ шыны" солунга Пушкинның шүлүктөрүбиле эге баштай Ленинград хоорайга, Неваның эринге танышканын, оларны магадал, ында кирген бодалдарны сонуургап, дыл-домааның чечен-мергенинге таалап олурганын сактып бижээни база бар. Харын-даа "тыва бижик турган болза, шак мынчаар шүлүктөп бижээн болзумза" дээн чараш күзелин чажырбаан. Сергей Пюрбю Ленинградка сургуул чорааш, хандыкшаан улуг туураан шүлүкчүзүнүн

чогаалдарының тыва дылче баштайгы очулдурукчуларының бирээзи болганы ол. "Евгений Онегин" деп шүлүктээн романың очулгазын тыва дылче ол чедишкенини кылган. Тыва шүлүглелдин баштайгы хараачыгайы — "Чечекти" "Евгений Онегинге" хевирлеп, демейлеп бижээни база тодаргай болгай.

А.Пушкинның чогаалдарын тыва дылче очулдуруп эгелээни ол үедө чаа-ла эгелеп чораан тыва чечен чогаал сайзыралына улуг идигни берген, хей-хей анык шүлүкчүлөрнү улам сорук кирип, чалгынналдырган болгаш оларга чогаал бижири талазы-биле айтыкчы болган. "...Пушкин биске университет болган, ол чокка бистер бодувустуң чечен чогаалывысты кайын ыңдыг дүрген тургуза аар бис..." деп Салчак Токаның миннип бижээни анаа бир таварылга эвес-тир. А хоочун шүлүкчү Виктор Сагаан-оолдуң "...Тыва шүлүк чогаалы сайзыралдың эге чадазынче улуг генийн шүлүктөрүндө эгелээн деп билер мен" деп сактып бижээни ол хүннерниң тыва литературага дорт-ла салдарын херечилеп турар. Тыва литератураның үндөзлекчилери С.Б.Пюрбю, Б.Д.Хөвөңмей, С.А.Сарыг-оол, О.К.Сагаан-оол боттарының бижээн чүүлдеринге болгаш шүлүктөрүнге өндүр орус шүлүкчү А.С.Пушкинның Тывага бижимел чечен чогаалдың тыптырынга болгаш шапкын хөгжүүрүгө чедирген эки чаагай салдарын үргүлчү демдеглед чорааннар. Улуг орус критик В.Г.Белински А.С.Пушкин дугайында бодунуң статьяларын ыңдыг чалгыныг сестер-биле дооскан: "Россияга ол классик шүлүкчү апаар үе чедип кээр, оон чогаалдарындан чүгле эстетиктиг эвес, а харын-даа сагыш-сеткил, угаан-бодал культуразын өөренир апаар бис...". Үе боду көргүзе берген дээрзин угаап бодаары берге эвес. Пушкинни билбес, Пушкинның чогаалдарын номчуваан, сонуур-гаваан кижини үжүк билер чаштардан ушпа кырганнар чедир тыппас бис. Улуг шүлүкчүнүң чогаалдарында кол бодал — кижин дугайында, оон салым-чолу болур. А кижилерни көргүзүп тургаш, оларның салым-чолунуң дугайында бижип тургаш, төөгүнү олчаан дамчыдып шыдапкан. Оон чогаалдары — бүдүн төөгү. Төөгүнү төөгүчүлөр, эртемденер, политиктер эвес, а төөгүнү чогаалчылар, шүлүкчүлөр тургузар деп чүүл бо ышкажыл.

Өндүр улуг шүлүкчүнүң тыва дылга баштай парлаттыгын шүлүктери өске дылдардан чечен чогаал очулгазының эге суурун салган. Ынчангаш 1937 чыл — тыва очулга ажылының эгези болган. Оон бээр делегей чогаалдарындан кандыг улуг туураан чогаалдарны, чогаалчыларны тыва дылче очулдурбаан дээрл... О.Хайям, В.Шекспир, А.Пушкин, Т.Шевченко, М.Лермонтов, М.Горький, В.Маяковский, А.Блок, С.Есенин... Даңзы-

ны төңчү чокка ам-даа уламчылап болур. "А.Пушкин, Т.Шевченко, М.Горький болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын очулдурар ажыл тыва чогаалчыларның профессионалдыг мергежилиниң езеринге идиг бооп, оларны классиктерниң чогаалдыкчы дуржулгазы-биле байыдып турган..." деп "Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктеринде" бижээн. Очулга ажылын кылып тура, тыва чогаалчылар чаа-чаа темаларны ажыдарын, сюжет болгаш чөрүлдээлери ажылдап кылырын шингээди ап, өөренип турганнар...

65 чыл дургузунда А.С.Пушкинның чогаалдары тыва дылче хей-биле очулдуртунгулаан. "Тураскаал", "Сибирьже", "Чаадаевке", "Кундага ыры" деп шүлүктөрүниң соонда, дараазында чылдарда "Көдээ суур" деп шүлүктүң очулгазы көстүп келген. А 1939 чылда "Капитан уруу" деп роман бөлүк очулдурукчуларының очулгазы-биле ангы ном кылдыр чырыкче парлаттынып үнген. Оон бээр улуг орус шүлүкчүнүн проза болгаш шүлүк чогаалдарының номнары тыва дылга хей-биле парлаттыгынган. "Тоолдар" (1950), "Дубровский" (1952), "Белкинниң тоожулары" (1952), "Олег мерген дугайында ыры" (1953), "Шүлүглелдер" (1954), "Шүлүктөр" (1955), "Калбак-Кара калыны" (1955), "Евгений Онегин" (1956), "Балыкчы болгаш балык дугайында тоол" (1968), "Тоолдар" (1969), "Өлүг даңгына болгаш чеди маадыр дугайында тоол" (1973), "Тураскаал" (1975), "Бахчисарай фонтаны" (1988), "Чогаалдар чыңдызы" (1989), "Чогаалдар чыңдызы" (2001), "Балыкчы болгаш балык дугайында тоол" (2001) деп аттар-биле А.С.Пушкинның хей-хей чогаалдары тыва дылга үнгүлээн. Пушкинның чогаалдарының тыва дылче баштайгы очулдурукчулары: С.К.Тока, С.Б.Пюрбю, С.А.Сарыг-оол, Б.Д.Хөвөңмей, А.М.Чымба, С.С.Лопсаң, С.К.Самба-Людун, Ш.Ч.Сат олардан эгелээш, О.К.Сагаан-оол, С.С.Сүрүң-оол, М.Б.Кенин-Лопсаң, Ю.Ш.Кюнзегеш, Д.А.Монгуш, М.Хомушка, С.Б.Молдурга, А.К.Делгер-оол, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит дээш, оон-даа өске тыва чогаалчылар улуг туураан шүлүкчүнүн чогаалдарын очулдургулаан.

Казах чоннуң ынак ыраажы-шүлүкчүзү Джамбул:

*Сен — шүлүк хүнү, сен — эртинге сен,
Сен кезээ мөңгөде бистиң-биле сен —*

деп ырлап чораан. Шак бо сестерни бистиң кайывыс-даа, сен-даа, мен-даа, ол-даа ынчаар чугаалаар эргелиг. Чүте дээрге Пушкин кезээде бистиң-биле, бистиң чанывыста. Кагып-суксаан сагыш-сеткиливистиң күчүлүг эми — оон чогаалдары. Каржы-дошкун, кээргел чок өйде чангыс тынгартынар агаарывыс — оон чогаалдары. Пушкинның чогаалдары бистиң угааньыска чараш чүүл, ынакшыл, хосталга деп ыдык бодалдарны оттуруп, сагыш-сеткиливисти бедик,

чаагай кылдыр хевирлеп чоруур.

Улуг Руська сураам үнер,

ында бар-ла

Улус шупту — чоргаар славян

оол-даа, фин-даа,

Амгы черлик, тайга чурттуг

тунгус болгаш

Ак хову өңнүү калмык безин

мени адаар —

(очул. С.Пюрбю).

деп, Пушкин бодунуң "Тураскаал"

деп шүлүгүндө бижээн.

Улуг-Хемнин унун дургаар

шүлүктөрүң

Улус чоннуң ыры болган

дыңналып тур.

Чаа бажың тудуп турар

бызаңчы-даа,

Чадаанада школачы

урутлар-даа,

"Капитанның уруу" номну тыва

дылда

Хандыгыпкан, холдан салбайн

номчул турар

— деп, Б.Хөвөңмейниң бижээни одуруглар А.С.Пушкинның "Тураскаалында" кирген сестерниң бадыткалы-даа база харызы-даа болур. Оон-биле чергелештир орус улустуң улуг шүлүкчүзүгө мөгейиниң бир демдээ болур.

**Сайлыкмаа Комбу,
Тыва-Куну литература
башкызы.**

Силерге мен ынак чордум: сагыжымда
Ынакшылым хөмүрленип өшпээн дег-дир;
Ынакшылым силерлерни дүүретпезин,
Силерни мен мунгарадыр хөңнүм чок-тур.
Өжээргеп-даа, коргуксап-даа чоргулаан мен;
Силерге мен ынак чордум, шынчы чордум,
Өскелерге ынак душтук болунарам.

1829. М.Кенин-Лопсаң очулдурган.

ЧААДАЕВКЕ

Алдар, ынакшыл, идегел-даа
Үр-даа эвес бисти өөртү,
Анык назы хөггели-даа
Үе-дүптө дүш дег читти.

Ынчалза-даа күзел хып тур:
Шылагданчыг дарлал көрүп,
Ынак чурттуң кыйгы үнүң
Шыданмайн дыңнап тур бис.

Анык оол ынак эжин
Айыткан черге манаан ышкаш,
Чедип келир хостуг өйнү
Четтикпейн манап тур бис.

Шынчы чүрек хостал күзеп,
Амдызында дириг турда,
Шылгарангай угааннарны
Ада-чуртка өргүүл, эжим!

Амыдырал чырык даны
Адып кээрге, Россия
Уйгузундан оттуп кээр деп,
Улуу-биле шынзык, эжим!

Хамык чоннар хайнып үнер,
Хаан чазак буступ дүжер.
Бузундуга адьысты
Будуп-сиилип бижип каарлар.

1818. С.Тока очулдурган.

ТУРАСКААЛ

Арат хөйүнү эрткен изи бүдүп читпес,
Александрый баганадан бедик баштыг,
Анаа кижин холу-биле кылып калбаан,
Алдарлыг тураскаалым тургускан мен.

Амы-бодум, эът бодум өлүмзе-даа,
Алдар-адым күзөлдиг чогаалымда,
Айның адаа чырык черниң кырынга
Артып калган чогаалчыга уттунмас мен.

Улуг Руська адым-сураам хадып үнер,
Улус-ла болганга — славяннар оглунга,
Амгы черлик диртир, сын чурттуг тунгуска,
Ак хову чурттуг калмыкка ададыр мен.

Уяранчыг чогаалымга кээргел ырлааш,
Уеланчыг кадыг өйде хостал чарлааш,
Улус хөйге үе-шагда, кажан кезээде
Улуг аттыг, чаагай аттыг дидиртир мен.

С.Пюрбю очулдурган.

Чоннуң ужурлары

ТЫВА ЧАҢЧЫЛДАРДАН
ЧАМДЫК ЧҮҮЛДЕР

1. Хан акси

Хойну чишке ажыглаарда, тыва кижилер негелдерни албан сагыр. Хойну "өлүрер" дивес. Ийи ашаккадай аразында ынча дивейн канчаар. А уруг-дарыг дыннап турда, улуг улус аксындан каржы сөстөр черле дыңналбас ужурулуг. "Хойну дөгөрер азы бооп чиир" деп чугаалаар.

Хой дөгөрерде, кежээ, инек саапкаш эгелээр. Ылап-ла даштыгаа өзеп алып. Өзүн үскөн соонда, хойнуң караан суйбал көөр. Оон башка чамдык улустун "холу чиик" болгаш, өзүн үзүп каан мал дыка үр ишти тынныг чыдар. Мал ылап-ла өлгөн деп бүзүрөп алгаш, ам өрүүр. Өрүүрүн доозупкаш, амна өггө кирип келир. Мында база ужуру-ла бар. Тыва кижилер малды аш-чемге ажыглаар. Ону өлүрүп чиирде каржыланмазын кызыдар. Өггө эвес, даштыгаа дөрт даванын өрүп алырын чылдагааны мында.

Малдың иштин ужулгаш, бир эвес кыс мал болза, боозун өлүрүп олурар кижилер албан көөр. Мырынай ары ышкаш боттанып олурар боос бар болза, кедергей камныг болур. Мал сувай-даа болза, чаш мал савазын үзерде, албан сизгенбиле катый тудуп алып. Туужуурнуң чолдак сизгенин, бир эвес өггө туужуур чок болза, ылап-ла сизген ап алып. Боос савазынга кады тудуп алып. "Сени кеспедим, сизгени кестим." — деп мал өлүрүп олурар кижилер албан чугаалааныр.

Бир эвес шору боттанып азы улгады берген болза, ижин аштап олурар кижилер хүлээди бээр. Өггөн ээлери даартазында, боосту чара кескеш, изиг көске сизгенбиле (ам саазын ажыглаар болу берген) орагаш, хөп каар. Мал-маганын өзүмүңгө четпейн амызы үстү берген төлүн от-көс хайырааты чооглазын дигени ол-дур. Ханна савага куткаш, дезин хоюг ханбиле кады чуура тудуп холааш, ижин аштакчыларынга хүлээди бээр. Тываның чамдык сонгу кожууннарында ханны хой өлүрген кижилер кудар чанчыл барын маңа айтып каалынар.

Өлүргөн мал иштинден баштай-ла быжар эът—суук хан. Өггөн херээжен ээзи хан аксын эр ээзинге салыр.

Ооң ужуру чүл? Ол кончуг ханы уткалыг!...

Тыва чаңчылдар дугайында чугаа чорудуп тургаш, чоннуң үе-дүптөн бээр сагып келген ыдыктыг сагызынынга оварымчалыг болуп, душпа-келбике шуугаарындан кичээне

эки. Чаңчылдар дээрге бижип кагбаан хоойлу-дур. Чер-черниң аайы-биле чаңчылдарны сагырынын аайы аңгы-аңгы бооп болур.

Чүтле оларның ужуру-утказын ханы билири, бодаары чугула. Чижээ, өггөн херээжен ээзи уругларынын адазынга чүгө хан аксын салыры албаныл? Маңа хөй-ле тайылбырны кылып болгай. Бир дугаарында, суук хан эң хүндүлүг чөм-дир деп билзе шын. Хүндүткелдиг чөмнүн үстүн өггөн эр ээзи четтирзин дигени ол-дур. Чүгө деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Амыдыралдың кара чаңгыс чөленгики эр кижиде.

Аалда кедергей-даа кадыг, чымшытыг ажыл-ишти эр кижилер күүседир хүлээлгелиг. Чогум-на ооң ачызында мал-маган өдөк сынмас өзүп чоруур. "Азырап каан малынның ажын-чөмнүн четтирип чор, ачазы. Буян-чолуң ажы-төлүң аксының-кежи болуп чорзун!" — деп, өггөн херээжен ээзи чөм бажын өөнүң ээзинге салып олурар, бүдү чалбарып. Ажы-төлүң адазынга херээжен кижиниң деңгел чок ынакшылы, хүндүткели моон көстүп келир. Өггөн эр ээзинге хан аксын албан салыры анаа-ла бир аян эвес. Шупту чүве ужуру-чөптүг болур.

Уругларының авазының салып берген хан аксын эр кижилер чирчивес-даа болза, албан амзаар. Хан аксының өзөөн арттыргаш, отка каар.

2. Мөш

Малдың мөчү эъттерин чистииниң аайы-биле аңгы-аңгы кылдыр ылгаар. Төштү эң хүндүлүг деп бурун Тываның чаңчыл-ужурларында санап каан. Мал соондан эдерип чоруур, ооң эдин, сүдүн аш-чемге, кежин хеп кылдыр кедер чоннуң бурун шагдан бээр дуржулгазында үнелиг чүүлдер-ле хөй болбайн аан. Хүндүлүг кижизинге чөмнүн дээжизин сөңнээри шын. Төш хүндүткелдин чөми болганда, ооң амдан, шынарында өске мөчү эъттеринден ылгалдыг болганы ол болгай.

Хойну өлүргөш, ол дораан дүлөр эъттерге төш хамааржыр. Бир эвес өггө чоок төрөл азы өң-талазы келген болза, хой өлүргөш, изиг ханнадыр. Хан сөөлүндө аалчызынга төштү албан салыр. Бир эвес хүндүлүг аалчы чок болза, төштү албан өггөн эр ээзинге салыр.

Тывалар шаанда төрөл аайы-биле көшкүн амыдыралдыг чораан. Аныяк өг-бүлө хой дөгөргөш, кожазында ада-иези, даайы, күүйү, улуг акызынын өө бар болза, дөгөргөн хоюнуң төжүн албан кадызынга салыр. Ол дээрге хүндүткелдин демдээ.

Төш хүндүткелдин чөми

болганда, хой дөгөргөн кижилер ону шевергин кылдыр, өске тудушак сөөктерден чүс аайы-биле адыр кезер. Оон ыңай эдин база өске мөчү эъттеринден адырарда, төш ээди ылап-ла төшке келген турар кылдыр кезер. Чамдыкта өггөн эр ээзи аалдан ыракта ажыл-хөрек кылып чоруй барган турда, хой дөгөргөн оол хемезин канчаарыл деп өг ээзинден айтырар. Төштү хеме деп кара чугаага ажыглаар деп утпаалынар. Өг ээзи келирге дүлөр дээн ирги бе деп билип алыры ол-дур.

Бир эвес төштү төрелинче аалдап баар дээн болза, сакпа-биле кады дүлүп алып. Хой дөгөргөн кижилер ону база ылап-ла билип ап, сакпаан аңгы кезерде база ооң дүрүмүн албан сагыр.

Хой дөгөргөн кижилер төштү пашче сугарынын мурнунда бажын чүзүндөн адыргаш, эдинге халаннадып каар. Бьжа бээрге, өске эъттерни адыра кезип олурар, төш бажын отче кааптар. От хайыраатыга база сартыктаар болганда, төш хүндүткелдин чөми дээни илден ышкажыл. "Ужа чиир — уктуг, төш чиир — дөстүг" деп үлегер чугаа бар. Ужа, төш чиир кижилер ылап-ла эрге-дужаал угун салгап алырында эвес, ажыл-ишчизи, кижизини-биле ужа, төш чиир уктуг-дөстүг болур. Бодувустун тыва чаңчыл езувусту эмин эрттир хуусаалчааш, келир үениң дываажан оранында ышкаш ниитилелге чурттаар бис дээш, тоовайн барган бис. Ам үе өскерилген, амыдырал база бижип кагбаан хоойлунуң езу-биле чагыртып бар чыдарын эскерип көрээлинер. Тывада бо кыска үе дургузунда мал-маган соондан туттунуп, ажы-төлүнүң амыдыралы дээш кызымаан көргүскен кижилер көвүдөп олурарлар. Дүүн чаа чолаачы, совхозка тудугжу, школага башкы, бухгалтерлер чораан кижилер ам каш хонгаш дөгөргөн хоюнуң хемезин кезип олурар. Төрөөн чээни оолдун өг-бүлө туткан шайлалгазынга ол баргаш ужа кезер. Ук-дөс деп чараш сөстөр каяа, кымга, канчап хамааржы бээрин база чугаалаксаан ийик мен. Эрги Тываның өг ээзи эр кижилер албан кош-бижек астып чоруур, улуг бижээниң кожууң бизи болат каң дег, чидиг. Болат кандан кылган селеме-биле баш дүгүн чүлүптөр дээр. Тыва кижилер эът кезерде, холга өйлеп каан сарыг мыйыс-биле сыптаан кестик бижээ-биле эът кезип чиир. Шапты демир тоң-биле эът кескеш чиирге, артында амдан чок дижир. Төш чаанга хылыш бистиг кестик чымнып турганы-биле демей. Бо база тыва эр кижиниң албан сагыр ужуру-дур. Дүне-Маңнаар ОЙ-КҮСКЕ.

"Эрги өднүктөр". Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан чуруу.

Сүт-Хөл кожууннун чонну ажылга хаара тудар
талазы-биле төвү кожуунга ажылдаары,
чурттаары-биле тускай эртемниглерни
ЧАЛАП ТУР

Сүт-Хөл — Тываның онзагай төөгүлүг, чараш бойдус чурумалдыг, хүндүлээчел, ажыл-ишчи чоннуң кожууннарының бирээзи. Бистин кожуунга ажылдап келири-биле тускай эртемниг кадрларны чалап тур бис. Ажылдаары-биле келген тускай эртемниглерни кожууннун девискээринге кирер арт кырынга аяк шайлыг, ак-көк кадактыг уткуп хүлээп алып бис. Ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны кожуун чагыргазы, хамаарышкан килдистер тургузар. Кожуунга 5 чылдан эвээш эвес хуусаада ажылдап келген кадрлар-биле контракт чарып болур.

Кожууннун ниити болгаш профессионал өөредилге килдизи:

No	Ортумак школалар	Хереглеттинип турар башкылар	Неделяда шактары	Ажылдаар класстары
1.	Алдан-Маадыр	даштыкы дыл география	24	5-11
2.	Ак-Даш	даштыкы дыл төөгү	22	5-11
3.	Бора-Тайга	даштыкы дыл	20	5-11
4.	Суг-Аксы	даштыкы дыл	24	5-11
5.	Кара-Чыраа	даштыкы дыл күш-ажыл	24	5-11
6.	Кызыл-Тайга	даштыкы дыл	20	5-9
7.	Хөр-Тайга	даштыкы дыл	24	5-11 кл.

Харылзажыр чери: кожууннун ниити болгаш профессионал өөредилге килдизи, Суг-Аксы суур, Чогаалчылар кудумчузу 48, килдистин эргелекчизи Светлана Анзатовна Соскут. Тел: 21-1-15.

Кожууннун төп эмнелгези

No	Дээди эртемниг эмчилер	Хереглеттинип турар саны
1.	Педиатр	3
2.	Инфекционист	1
3.	Психиатр	1
4.	Нарколог	1
5.	Рентгенолог	1
6.	Терапевт	2

Харылзажыр чери: кожууннун төп эмнелгези, Суг-Аксы суур, Алдан-Маадырская кудумчузу 38, қол эмчизи Өнер Хүлерович Ондар. Тел: 21-1-39, 21-3-41.

Кожуунга ажылдаар, чурттаары-биле көжүп келген тускай эртемниглерниң көшкениниң чарыгдалдарын кожууннун чонну ажылга хаара тудар талазы-биле төвү керээ зуугаар төлээр.

Кожууннун чонну ажылга хаара тудар талазы-биле төвүнүн директору Д.А.ХОВАЛЫГ.

САКТЫЫШКЫН КЕЖЭЭЗИНЧЕ
ЧАЛАЛГА

Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксы суурнун уран чүүл төвүңгө
2002 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 27-ДЕ

репрессиянын уржуктук чылдарында актыг черге "Сүт-Хөл херээнге" онаажып чорааннарнын чырык овуру-хевирлерин мөңгөжидер САКТЫЫШКЫН КЕЖЭЭЗИНЧЕ оларнын ажы-төлүн, чоок дөргүл-төрелдерин чаладывыс.

ОРГКОМИТЕТ.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциянын коллективни.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат,
Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек,
Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" солун редакциянын компьютер төвүңгө өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 5729.
Чагыг 81.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациянын Парлалга болгаш массалыг информация чөпсөктеринин талазы-биле хоойлуудулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыгтыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.